

УДК 81'255:81'367.625.43

ДІПРИКМЕТНИК ЯК ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ПРОБЛЕМА

Петрик О.М.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті досліджено особливості перекладу діеприкметників українською в повісті Миколи Гоголя «Сорочинський ярмарок». Переклад здійснений Петром Панчем. Аналіз показав, що спільні для української й російської мов граматичні категорії діеприкметника мають різні засоби мовного вираження, що й викликає труднощі під час перекладу. Їх розв'язують, застосовуючи як лексичні (опущення, зміну семного складу мовної одиниці, конкретизацію, генералізацію), так і граматичні (додавання, заміну форм слова, частин мови, членів речення, структури речення в цілому) трансформації. Найуживанішими прийомами перекладу стали встановлення еквівалента та граматичні заміни (найчастіше – підрядною означальною).

Ключові слова: переклад, художній текст, діеприкметник, граматичні категорії, лексичні трансформації, граматичні трансформації.

Постановка проблеми. Тексти художнього стилю в аспекті перекладу являють собою окрему проблему, розв'язувати яку дослідники пропонують різними шляхами та засобами. Це пояснюється тим, що художній стиль – найскладніший конгломерат, який втілює в собі всі можливості, усе багатство національної мови [8, с. 313]. Для нього абсолютно послідовним і логічним є те, що неприпустимо в інших стилях. У художньому тексті є виправданим використання просторіччя, жаргонізмів та ін., коли це

обґрунтовано з точки зору художнього зображення дійсності, адже художня комунікація – це не стільки «передача інформації», скільки змога вплинути на реципієнта.

Зазвичай такий вплив на естетичну й інтелектуальну систему сприйняття читача здійснює форма твору. На думку Кашкіна І. О., «нерозривний зв'язок форми зі змістом призводить до того, що зі змісту-замислу все починається і змістом-результатом все закінчується, а форма незримо, а потім і зримо є присутньою на всіх

стадіях творчого процесу, втілюючи в себе те, що замислив і чого досяг художник. Взаємопроникнення цих двох необхідних сторін творчості особливо виразно відбивається в стилі художника» [6, с. 64]. Тому основним завданням перекладача є виявлення змісту у всій його повноті та відтворення його в новій формі.

Грама­тичний аспект перекладу, що передбачає відтворення формального боку оригіналу, на сьогодні є *актуальною проблемою* в перекладознавстві, оскільки здійснення перекладацького аналізу тексту неможливе без урахування суто мовного компоненту.

Специфіка перекладу дієприкметників викликає інтерес і тим, що це одна з найнеоднозначніших частин мови (грама­тичних форм) у розумінні лінгвістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У текстах художнього стилю, які забезпечують функцію художньої комунікації, задіяні всі мовні рівні. Саме тому частина досліджень і репрезентує особливості перекладу певних мовних одиниць на грама­тичному рівні.

Означена проблема отримала свій вияв у працях теоретиків, практиків перекладу та мовознавців С. І. Головащука, І. В. Качуровського, С. П. Ковганюка, В. В. Коптілова, О. Л. Кундзіча, Ф. М. Неборячка, М. Т. Рильського, А. С. Хуторяна та ін. Вони одно­стайні в тому, що мистецтво перекладу з близької мови відрізняється від мистецтва перекладу з мови далекої. Спільне походження слов'янських мов (*у нашому випадку – української й російської – О.П.*) та національна самобутність кожної з них стають тим чинником, що зумовлює труднощі перекладу. Неуважне ставлення до мовних особливостей під час перекладу може призвести до неминучих втрат.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Означена проблема вирішувалася в основному на матеріалі текстів наукового стилю, частково – художнього. Проте окремий перекладний текст – повість «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя не виступав джерелом аналізу, хоча факти грама­тичного порядку для перекладу художнього також є небайдужими.

Мета статті – з'ясувати специфіку перекладу дієприкметників українською на матеріалі перекладу Петра Панча повісті «Сорочинський ярмарок» Миколи Гоголя.

Виклад основного матеріалу. Енциклопедія «Українська мова» визначає дієприкметник як «змінне, похідне від дієслівних часових форм грама­тичне утворення, вербоїд, якому властиві ознаки дієслова і прикметника» [10, с. 153]. Відрізняючись подвійною природою на всіх рівнях мови, дієприкметник поєднує в собі особливості дієслова (категорії стану, виду, часу) й прикметника (рід, число, відмінок). Набір грама­тичних категорій в українській та російській мовах однаковий, та засоби їхнього мовного вираження різні, оскільки кожна мова по-своєму членує дійсність, специфічно концептуалізуючи її.

Як в українській, так і в російській мовах залежно від стану дієприкметника поділяють на активні (виражають ознаку діючого предмета) й пасивні (виражають ознаку предмета, на який діє інший предмет). Суфікси, за допомогою яких вони утворюються, є в основному прямим продо-

вженням давньоруських, але ступінь продуктивності їх різний.

Проведене зіставлення цієї грама­тичної категорії виявило незбіги в обох мовах. Так в українській мові не існує форми пасивного дієприкметника теперішнього часу на взірць *читаемый, ведомый, получаемый, гонимый*; усі українські дієприкметники творяться лише від дієслів, що вживаються без афікса -ся, на відміну від російських *расположившийся, находящийся, возвышавшийся, моющийся*. Обмеження у творенні й функціонуванні теж сприяють виникненню незбігів. Наприклад, українські активні дієприкметники теперішнього часу можуть утворюватися тільки від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктивними відношеннями (*пануючий, благодіючий, нев'янучий, сяючий*), активні дієприкметники минулого часу утворюються лише від префіксальних дієслів докананого виду [1, с. 128] на відміну від російських *читавший, игравший, мечтавший, кисший*.

Зазначені грама­тичні ознаки дієприкметника в обох мовах вказують на те, що він є складною одиницею в процесі перекладу.

Дієприкметникові утворення властиві переважно книжному мовленню [4, с. 150]. Це підтверджується, по-перше, тим, що вони відсутні в діалектах, по-друге, дуже рідко функціонують у розмовному мовленні. Отже, вони мають певне стилістичне забарвлення – книжне.

У художньому мовленні дієприкметники досить часто виконують зображальну функцію, яка спирається зазвичай на схожість або з дієсловом, або з прикметником, сприяють створенню яскравих образних картин у читача, допомагають авторові точно зобразити, намалювати картину, героя, подію.

Маючи ознаки дієслова й прикметника, дієприкметники беруть участь у передачі динамічності, причому в одних випадках репрезентуючи функцію розповідності (*Где-где начинал сверкать огонек, и благовонный пар от варившихся галушек разносился по утихавшим улицам*), в інших – описовості (*Совершенно провалившийся между носом и острым подбородком рот, вечно осененный язвительно улыбкой, небольшой, но живые, как огонь, глаза и беспрестанно меняющиеся на лице молнии предприятий и умыслов...*) чи статичності (*Слышишь, Влас, – говорил, приподнявшись ночью, один из толпы спавшего на улице народа...*). Інколи дієприкметники відображають тимчасовий характер описуваних явищ (*Пришлось черту заложить красную свитку свою, чуть ли не в треть цены, жиду, шинковавшему тогда на Сорочинской ярмарке...*). Крім того, у художньому тексті дієприкметники стають особливо яскравими епітетами, слугують деталізації розповіді (*Усталое солнце уходило от мира,...и угасающий день пленительно и ярко румянилось*).

Репрезентовані стилістичні функції підтверджують необхідність дієприкметника в тексті друготвору.

Труднощі, які виникають під час перекладу, зумовлені в першу чергу відсутністю аналогічної форми в мові друготвору. Цю проблему Петро Панч розв'язує, застосовуючи різні види лексичних та грама­тичних трансформацій.

Із 147 виявлених методом суцільної вибірки дієприкметників з тексту оригіналу «Сорочинський ярмарок» 58 одиниць (39,4%) мають відповідники еквіваленти, причому 53 дієприкметники пасивного стану минулого часу (*оставленный / покинутый, перерезанная / перерезана, выведенный / выведенный, налитый / налитый, виденное / бачене*), наприклад: *Вишь, как ругается! – сказал парубок, вытаращив на нее глаза, как будто озадаченный таким сильным залпом неожиданных приветствий... // Ач, як лається! – сказав парубок, витріщивши на неї очі, наче спантелечений таким сильним випалом нежданих привітань... Це пояснюється тим, що і в українській, і в російській мовах такі одиниці широко функціонують у мові та є активно вживаними.*

Дієприкметники активного стану, що мають відповідник еквівалент, представлені поодинокі: 3 дієприкметники минулого часу, наприклад: *Красавица не могла не заметить его загоревшего, но исполненного приятности лица и огненных очей... // Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного лиця й огненних очей; Это быстро разнеслось по всем углам уже утихнувшего табора... // Це швидко облетіло всі кутки вже притихлого табору...; ...они тихо покачивали охмелевыми головами // ...вони тихо похитували сп'янілими головами...; 2 дієприкметники теперішнього часу, наприклад: *...и угасающий день пленительно и ярко румянился // і день згасаючий чарівно і яскраво рум'янився; ...несколько пар обступило новую пару и составили около нее непроницаемую, танцующую стену // ...кілька пар обступило молодих і створило навколо них непробивну танцюючу пару. Така кількість дієприкметників активного стану минулого часу в українській мові зумовлена обмеженням у функціонуванні й творенні (твірною виступає лише префіксальна основа неперехідного інфінітива доконаного виду). Активні дієприкметники теперішнього часу вживаються рідко й без залежних слів. Як неприродні й штучні, сприймаються вони із залежними словами. Частіше такі дієприкметники використовуються в термінологічних словосполученнях [11, с. 400]. Проте, на думку І. Качуровського, активні дієприкметники теперішнього часу – «це граматична категорія української високої поезії... саме тому маємо дбати про збереження таких форм» [5, с. 86]. Отже, використовувати ці одиниці в мовленні потрібно виважено, не позбавляючись їх бездумно.**

Інша граматична форма дієприкметників застосована під час перекладу у 8 дієприкметників (5,4%) (*сбрасываемые / скидувані, осеняемые / облямовувані, развалившийся / розвалений, варившиеся / варені, утихавшие / притишені, веселящийся / веселілий*), наприклад: *Ломается воз, звенит железо, гремят сбрасываемые на землю доски, и закружившаяся голова недоумевает, куда обратиться // Ламається віз; дзвенить залізо; з гуркотом падають скидувані на землю дошки; і запаморочена голова не розуміє, куди вдатися. Такий переклад зумовлений відсутністю дієприкметників пасивного стану теперішнього часу чи активного стану з постфіксом -ся в українській мові.*

Найпоширенішим прийомом перекладу російських дієприкметників українською є використання підрядної означальної частини – так званий сплав граматичної заміни й граматичного додавання. У тексті виявлено 34 випадки (23,2%) такого перекладу. Трансформація виявляє себе в тому, що дієприкметнику, який не має тотожної граматичної форми в мові перекладу, відповідає ціла підрядна означальна частина новоствореного складнопідрядного речення. Вона формується за допомогою додавання сполучного слова який / що / хто, відповідника-особового дієслова та поширювачів (*поспешавший / що поспішав, поднявшиеся / що підіймалися, выучившаяся / що навчилася, тащившаяся / що пленталася, перепугавший / що перелякав, лежавший / який лежав, показавшееся / яке з'явилося*), наприклад: *Ленивою рукой обтирал он катившийся градом пот с смуглого лица и даже капавший с длинных усов... // Линовою рукою обтирав він піт, що градом котився з його смаглявого лиця і навіть капав з довгих вусів...; И глазам нашего Черевика представился кум, в самом жалком положении, с заложенными назад руками, ведомый несколькими хлопцами // І наш Черевик побачив кума в жалюгідному стані, із зв'язаними назад руками, що його вели кілька хлопців; Ужас оковал всех, находившихся в хате // Жах скував усіх, хто був у хаті.*

Проте такий спосіб перекладу не є універсальним. Часте використання підрядних означальних призводить до втрати органічності фрази, її милозвучності. На цьому наголошували М. Рильський: «...біда з дієприкметниками, лихо й горе з навісним «що» – але ж треба з тим усім якось боротися» [9, с. 135] та С. Ковганюк: «Не треба мати надто музичного слуху, щоб почути, яка це неприродна, неестетична й ненормальна для української мови фраза...Перекладені тільки цим способом дієприкметники спотворюють текст, виростають частими пеньками на рівній дорозі, і читач, що мав би йти легко, не помічаючи цієї дороги, спотикається на «що»-пеньках через кожні кілька кроків...Нормальна, рівна російська фраза в перекладі перетворилася на кострубату. Слово «що» наче розрубало її надвоє, загальмувало» [7].

Отже, щоб позбутися цієї стилістичної недолугості, зробити мову художнього твору органічною й милозвучною, перекладачі-практики повинні уміло варіювати підрядні означальні з іншими перекладацькими прийомами – замінами, опущеннями, перебудовами. Саме тому Петро Панч віддає перевагу іншим перекладацьким трансформаціям (32%), аніж підрядним означальним (23,2%).

Варіантний відповідник (відповідник-синонім) застосовано до 9 дієприкметників (6,2%), причому зі збереженням вихідної граматичної категорії стану й часу (*расписанная / розмальована, взгроможденный / піднятий, одетые / повиті, свернутое / зібгане*), наприклад: *...башмаки, надетые на босые, загорелые ноги, – всё это, казалось, приросло к нему и составляло его природу // ...черевики, взуті на босі засмаглі ноги, – все це, здавалося, приросло до нього і становило його природу.*

Переклад іншою дієслівною формою – особовим дієсловом – наявний у 5 випадках (3,4%) (на-

*просившиєся / напросились, увеличившийся / збільшився), наприклад:...и Черевик почувство-вал, что схвачен вдруг дюжими руками //...и Черевик відчув, що його **схопив** хтось у дужі руки; Тут філософствование нашего Черевика **прервано** было толстым и резким голосом // Тут філософування нашого Черевика **перебив** грубий і різкий голос.*

Дієприслівник, як один із адекватних варіантів перекладу дієприкметника, Петро Панч використовує у 8 випадках (5,4%) (*нагнувший-ся, / схилившись, вошедший / увійшовши, по-ссорившиєся / полаявшись*), наприклад: *Хівря поспешно выбежала и возвратилась вся **побледневшая** // Хівря швидко вискочила й вернула-сь, уся **пополотнівши***. Причому в 7 випадках це переклад дієприкметників активного стану минулого часу, і лише 1 випадок – переклад дієприкметника активного стану теперішнього часу, наприклад: *Лениво и бездумно, будто **гуляющих** без цели, стоят подоблачные дубы... // Стомлено й бездумно, наче **гуляючи** без мети, сто-ять підхмарні дуби...*

В окремих випадках (8 вживань (5,4%)) пере-кладач послуговується відповідником, що має іншу частининомовну належність, – прикметником, причо-му граматичні характеристики лексичної одиниці вихідної мови є різними (дієприкметник активного стану теперішнього часу – *разрушающий / ви-снажливий, смеющийся / радісний*; дієприкметник активного стану минулого часу – *превышавший / вищий, уцелевшая / ціла*; дієприкметник пасив-ного стану минулого часу – *проклятый / про-клятуций*), наприклад: *Но мы и позабыли, что и она тут же сидела на высоте воза в нарядной шерстяной зеленой кофте,... в богатой **плахте, пестревшей** как шахматная доска... // Та ми забули, що й вона тут сидить зверху на возі, у пишній шерстяній зеленій кофті,... в довгій **плах-ті, **рябій****, мов шахівниця...* Такі перетворення до-помагають перекладачеві не ускладнювати речен-ня, нагромаджуючи одну на одну підрядні частини, створюючи яскраві образи, влучні характеристики, експресивні художні засоби.

У разі, коли контекст дозволяє це зробити, відповідником стає іменник. Таких випадків спо-стережено 3 (2,0%) (*улыбавшиєся / усміх, меня-ющієся / миготіння*), наприклад: *«Туда к чер-ту! Вот тебе и свадьба! – думал он про себя, уклоняясь от сильно **наступавшей** супруги» // «Отуди до дідька! Оце тобі й весілля! – думав він про себе, **одступаючи** від сильного **натиску** дружини»*. Ці трансформації допомагають пере-дати індивідуальний авторський стиль, сформу-вати читачеві мовну картину світу письменника.

У тексті друготвору знайдено один варіант перекладу дієприкметника займенником (0,7%): *Красавица не могла не заметить его загорев-шего, но исполненного приятности лица и огненных очей,...и потупила глаза при мысли, что, может быть, ему принадлежало **произне-сенное** слово // Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного лиця й огненних очей,...і спустила очі, подумавши, що може це він сказав **те** слово*. Такі варіанти перекладу є поодинокими, оскільки для його застосування по-трібен певний контекст і дієприкметник як тран-слатема окремих лексико-тематичних груп.

Крім замінь, зазначених вище, Петро Панч зрід-ка використовує під час перекладу перебудову речення. Ця трансформація органічно вплітається в художній текст, виявляючи національне світо-сприйняття й особливості українського мовлення, демонструє майстерність перекладача. У повісті виявлено 5 випадків перебудови (3,5%), напри-клад: *Совершенно провалившийся между носом и острым подбородком рот, вечно **осененный** язвительно улыбкой... // Рот, що зовсім про-валився між носом і гострим підборіддям, **безне-рестанку уразливо усмітався**...; Вам, верно, слу-чалось слышать где-то **валящийся** отдаленный водопад, когда встревоженная окрестность по-лна гула... // Вам, мабуть, траплялося чути, як **десь** рине далекий водопад, коли все навколо стовнене сполоханого гуркоту...*

У художньому перекладі трапляються ви-падки, коли всі перераховані вище прийоми виявляються неможливими чи неадекватними. У цьому разі перекладачі застосовують прийом опущення (у повісті «Сорочинський ярмарок» нараховано 8 випадків (5,4%)), який передбачає ігнорування в процесі перекладу деяких слів, що не мають великого смислового навантаження. Причиною опущення може слугувати усунення надмірності в тексті, або так званого елемента з нульовим вираженням, наприклад: *Оглянув-шись, увидела она толпу **стоявших** на мосту парубков, из которых один, одетый пощеголе-ватее прочих... // Оглянувшись, побачила вона на мосту гурт парубків і серед них один, зо-дяджений чепурніше, ніж інші...; При послед-нем слове Параска вспыхнула ярче алой ленты, **повязывавшей** ее голову... // При останньому слові Параска спалахнула яскравіше, ніж чер-вона стрічка на її голові...* Інколи застосоване опущення демонструє прагнення перекладача до конкретності, компресії тексту, наприклад: *Дру-гой цыган... раздул губами трут и с каганцем в руках, обыкновенною малороссийскою светиль-нею, состоящею из **разбитого** черепка, налитого бараньим жиром, – отправился, освещаая доро-гу // Другий циган... роздмухав губами губку і, з каганцем у руках, звичайною українською світлицею, зробленою з черепка, налитого бара-нячим лосем – пішов, присвічуючи дорогу*.

Отже, щоб фраза в друготворі не звучала не-досконалою, ненатуральною, перерваною, не за-туманювала змісту, прийоми її перекладу мають бути доречними, адекватними ситуації, розкри-вати й поглиблювати зміст художнього твору.

Висновки і пропозиції. Після проведення зі-ставного аналізу оригіналу повісті «Сорочин-ський ярмарок» Миколи Гоголя та його пере-кладу, здійсненого Петром Панчем, можна дійти таких висновків: по-перше, виконуючи зобра-жальну функцію в художньому творі, сприяю-чи створенню яскравих образних картин, висту-паючи ефективним зображально-виражальним засобом, дієприкметник є обов'язковим еле-ментом друготвору. По-друге, незважаючи на близькість української і російської мов, інколи важко знайти відповідник-еквівалент, оскільки й граматичні категорії дієприкметника зумов-люють труднощі під час перекладу. По-третє, крім найуживанішого відповідника еквівалента, в російсько-українському художньому перекла-

ді активно використовують підрядну означальну, що в деяких випадках не є виправданим. По-четверте, цю проблему Петро Панч вирішує, уміло й ефективно використовуючи лексичні й граматичні заміни (варіантний відповідник – синонім, інша граматична форма діеприкетника,

діеприслівник, особове дієслово, прикетник, іменник, займенник), перебудову речення, опущення. Отже, повноцінний художній переклад передбачає творче застосування різноманітних прийомів, що дозволить максимально відтворити художні якості оригіналу.

Список літератури:

1. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К.: Академвидав, 2014. – 248 с.
2. Гоголь М. Вибрані твори / М. Гоголь. – К.: Рад. письменник, 1945. – 320 с.
3. Гоголь Н. В. Повести / Н. В. Гоголь. – Л.: Худ. література, 1987. – 416 с.
4. Ижакевич Г. П. и др. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков / Г. П. Ижакевич. – К.: Вища школа, 1980. – 208 с.
5. Качуровський І. Основи аналізу мовних форм: Стилїстика / І. В. Качуровський. – Мюнхен-Ніжин: Тов. «Просвіта», 1994. – 136 с.
6. Кашкин И. А. Содержание – форма – содержание / И. А. Кашкин // Для читателя-современника. – М.: Советский писатель, 1977. – С. 64-93.
7. Ковганюк С. Практика перекладу / С. Ковганюк. – К.: Дніпро, 1968. – 275 с.
8. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков: монография / Басова Г. Д., Голосова Т. М., Лазебник Ю. С., Озерова Н. Г. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014. – С. 312-352.
9. Рыльский М. Ф. Искусство перевода: Статьи. Заметки. Письма / М.Ф.Рыльский / [пер. с укр.] – М.: Советский писатель, 1986. – С. 119-138.
10. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 821 с.
11. Ющук І. П. Українська мова: Підручник / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640 с.

Петрик Е.М.

Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя

ПРИЧАСТИЕ КАК ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В статье исследованы особенности перевода причастий на материале повести Н. Гоголя «Сорочинская ярмарка» и ее перевода на украинский, осуществленного Петром Панчем. Анализ показал, что общие для украинского и русского языков грамматические категории причастия имеют различные средства языкового выражения, что вызывает трудности при переводе. Их решают, применяя как лексические, так и грамматические трансформации. Наиболее употребляемыми приемами перевода в анализируемом тексте являются определение эквивалента и грамматические замены (в основном – определительной придаточной).

Ключевые слова: перевод, художественный текст, причастие, грамматические категории, лексические трансформации, грамматические трансформации.

Petryk O.M.

Nizhyn Mykola Gogol State University

PARTICIPLE AS A TRANSLATION PROBLEM

Summary

The article attempts to investigate the translation of the participles into Ukrainian on the material of Petro Panch's translation of the novel «Sorochinsky Fair» by Mykola Gogol. The analysis showed that the common for the Ukrainian and Russian languages grammatical categories of the participle have different means of linguistic expression that causes difficulties during the translation. They solve this problem applying both lexical and grammatical transformations. The most commonly used technique of translation is finding equivalent and replacement of the participle by subordinate definitive part.

Keywords: translation, literary text, participles, grammatical categories, lexical transformations, grammatical transformations.